

К Н Я Ж А

XI

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Олександр СИТНИК

Ігор СОЛЯР

Александр МУСІН

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2017

УДК 94(477.83-25)“1256/1387”

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016. – 256 с.

Збірник присвячено проблемам найдавнішого періоду історії Львова та його широкого історичного контексту. Проаналізовано комплекс історичних та писемних джерел до початків Львова, постаті його засновника і будівничого – князя Лева Даниловича й вірогідну причетність до його заснування короля Данила Романовича, розглянуто спірні проблеми перших десятиліть історії міста та окремі аспекти його історії найближчої післякняжої доби.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Соляр І., доктор історичних наук

Мусін А., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017

**КНЯЖИЙ
ЛЬВІВ
1256–2016**

**До річниці першої писемної
згадки про Львів**

КНЯЖА ДОБА

Святослав ТЕРСЬКИЙ

**ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА-АГЛОМЕРАЦІЯ
РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОГО ЛЬВОВА:
ЗАУВАЖЕННЯ ДО СИСТЕМНОГО ВИВЧЕННЯ**
9

Остап ЛАЗУРКО, Микола ШНІЦАР

**МАТЕРІАЛИ КНЯЖОЇ ДОБИ В ІСТОРИЧНІЙ
ЧАСТИНІ ЛЬВОВА**
15

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**ПОЧАТКИ БІОГРАФІЇ КНЯЗЯ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА
ТА ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ІСТОРІЇ ЛЬВОВА**
23

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**ЛЬВІВ У XIII СТОЛІТТІ: НОВА СПРОБА
ПОДОЛАННЯ СТАРИХ СТЕРЕОТИПІВ**
51

Віталій ЛЯСКА

**(БЕЗ)ЛЮДНІ ПОЛЯ МІЖ ЛЬВОВОМ ТА БЕЛЗОМ
У XIII СТОЛІТТІ**
75

Александр МУСИН

**КОЛОКОЛ СВЯТОГО ЮРА 6849 ГОДА: МЕЖДУ
ЛЬВОВОМ, ПЛОЦКОМ, ПЕТЕРБУРГОМ И
ТЕРЕБОВЛЕЙ**
95

Богдана ПЕТРИШАК

**УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА В НАЙДАВНІШІЙ
АКТОВІЙ КНИЗІ ЛЬВІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ
1382–1389 РОКІВ**
121

Роман ГОЛИК

**(НЕ)ЗНАНЕ МІСТО?: КНЯЖИЙ ЛЬВІВ У
СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ, РАНЬОМОДЕРНІЙ ТА
МОДЕРНІЙ КУЛЬТУРНІЙ ПАМ'ЯТІ**
129

З М І С Т

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

“DLACZEGO NIE SPRÓBOWAĆ SZALEŃSTWA”:

КОРОЛЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ЯК

OPUNKTOWANA “ISTOTA BIOLOGICZNA”?..

Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej

rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.

(Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi

Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. –

T. 4). – Kraków, 2016. – 412 s., іл.

157

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ЩО З НАУКИ ГОМЕРА НЕ ЗАСВОЮЄТЬСЯ НАВІТЬ

ЧЕРЕЗ ТРИ ТИСЯЧІ РОКІВ...

Гелитович М. Українські ікони XIII – початку XVI

століть зі збірки Національного музею у Львові

імені Андрія Шептицького: альбом-каталог. – Київ,

2014. – 348 с., іл.

196

АНОТАЦІЇ 252

SUMMARY 252

(БЕЗ)ЛЮДНІ ПОЛЯ МІЖ ЛЬВОВОМ ТА БЕЛЗОМ У XIII СТОЛІТТІ

Топонімічний ландшафт середньовічних галицьких та волинських земель, хоч і має тривалу традицію історично-географічних досліджень – ще з позаминулого століття, дотепер відзначений чималою кількістю літописних пунктів з дискусійною локалізацією, наділених достатньо аморфним розумінням їх суті. З-поміж іншого, ці труднощі випливають зі специфіки літописних джерел, позаяк, за словами Мирона Кордуби, “літописи дуже мало звертали на географічні та територіяльні справи”, а “географічне знання середньовічних літописців було дуже обмежене”¹. Як наслідок, побудова гіпотез, заснованих лише на аналізі скупих літописних звісток, без залучення ширших даних археології, лінгвістики, географії та палеокліматології виглядає безперспективною, навіть – марною справою.

Серед місцевостей, зафіксованих у Галицько-Волинському літописі, є цікавий топонім “белзькі поля”, який згадується при першій літописній вказівці на Львів при описі пожежі у Холмі: “сицю же пламени бывшоу. ѿкоже со все земли зарѣ видити. Їкоже и со Львова зраче видити по полеst Белзьскымъ. ѿ горениа силнаго пламени”². Згідно з усталеним датуванням, ця катастрофа сталася 1256 р.³, а причину появи відсилання до неї у літописі Антін Генсьорський пояснював тим, що її віднотував або львів’янин, або холмщанин, який тоді перебував у Львові. Захищаючи другу тезу, дослідник писав, що “львов’янином автор не був (у літопису немає жодного слова про заснування Львова)⁴, а автор-холмщанин, якби він не був тоді у Львові, на основі самих тільки розповідей очевидців, імовірно, не відзначив би цей факт”⁵. Інша справа – чи справді з тогочасного Львова було видно пожежу в Холмі, який знаходиться більш ніж за 150 км, чи сам переказ варто розцінювати як алегоричний образ, покликаний підсилити масштабність холмської катастрофи. Гіпотетично, при

¹ Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долиниім Сяном // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1925. – Т. 138–140: Праці історично-філософичної секції. – С. 161.

² Ипатьевская лѣтопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 841.

³ Білецький С. Перша історична згадка про місто // Нариси історії Львова. – Львів, 1956. – С. 18–20; Крип’якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 34;

Книш Я. Заснування Львова // Семінарій “Княжі часи”. – Львів, 2002. – С. 7 (та ін.).

⁴ Ця “львівська” версія за новіших часів розвинулася у цілком здогадне, ні на чому не засноване припущення: “Складається навіть враження, що пожежу Холма спостерігав саме Лев із своїм оточенням із Львова, завдяки чому відповідна інформація потрапила у літопис”, див.: Книш Я. Заснування Львова. – С. 9.

⁵ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори). – Київ, 1958 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/zK1wmT>.

певних метеорологічних умовах, мешканці Львова темної пори доби справді могли побачити заграву на обрії, але за умови, що дим від пожежі здіймався на висоту більшу, ніж 2000 м⁶. Домінування Львова над рівнинами Малого Полісся, які тягнуться у сторону Холма, а, отже, – відсутність перешкод для дальності видимого горизонту, підтверджує й опис гори Лева в щоденнику Мартіна Груневега. За його словами, “це не тільки гарна гора, але й чудо світу [...] Гора височить посеред вільного простору, її з усіх боків далеко видно. Зі сторони Любліна вона помітна ще перед Белзом”⁷.

Історіографія белзьких полів

Злий жарт з белзькими полями зіграла специфіка звістки 1256 р., позаяк вона стала першою писемною згадкою про Львів, що, врешті, відсунуло проблему просторового окреслення цього топоніму на маргінесі дискусій про початки княжого Львова та особу його засновника⁸. Спорадичні ж спроби локалізації белзьких полів, головню, мали характер пошуків у топографії середньовічного Львова. Відтак, Роман Зубик стверджував, що “белзькі поля – це не поля під Белзом, ані рівнина, що стелиться нагівніч від львівських гір, але точно означене місце на Клепарові, де ще в XVI-ому віці стояв міський фільварок”⁹. Цю думку підтримав Іван Крип’якевич¹⁰, авторитет якого, як видається, став вирішальним у впровадженні до науково-популярної літератури “клепарівсько-замарстинівського” варіанту місцезнаходження літописних полів¹¹. Сучасні львівські дослідники Юрій Діба та Ігор Мицько також схильні шукати белзькі поля у межах нинішнього Львова, водночас піддаючи сумніву те, що пожежа, заграву від якої 1256 р. бачили львів’яни, мала місце у княжому Холмі¹². Згідно з їхніми здогадами, літописець, описуючи цю катастрофу, мав на увазі “малий горб, що в народі зветься Холмець” над Знесінням, згаданий у грамоті-фальсифікаті Лева Даниловича Миколаївській церкві у Львові від 8 жовтня 1292 р.¹³ Не вдаючись до полеміки з творцями цієї оригінальної гіпотези, зазначимо лише, що вона, особливо у контексті заміни Холма на Холмець, виразно суперечить літописному наративу.

Найгрунтовнішу спробу з’ясування проблеми белзьких полів нещодавно здійснили львівські археологи Володимир Петегирич та Дмитро Павлів. Опублікувавши результати досліджень на низці пам’яток Малого Полісся

⁶ Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвій В. До інтерпретації джерел з Чатової Скелі в контексті досліджень давнього Львова // Пам’ять століть. Україна. – Київ, 2003. – № 1(40). – С. 42–43.

⁷ Ісаєвич Я. “Альтана посеред раю”: Львів у 1582–1602 рр. // Львів: історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 36; Die Aufzeichnungen des Dominicans Martin Gruneweg (1562–ca.1618) über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen / Almut Bues (Hg.). – Wiesbaden, 2008. – Bd. 1. – S. – .

⁸ Бібліографію див.: Книш Я. Заснування Львова... – С. 7–13; Його ж. Звістка про Львів у Тверському літописі під 6749 (1241) р. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2 / Відпов. ред. Я. Ісаєвич. – С. 133–136; Паславський І. В. Хто і коли заснував місто

Львів? Вірогідні й невірогідні дати заснування столиці Галичини. – Львів, 2010; Войтович Л. Князь Лев Данилович (Славетні постаті середньовіччя. – Вип. 1). – Львів, 2012. – С. 37–41 (та ін.).

⁹ Зубик Р. Княжий Львів // Genius loci. Львів – Leopoldis – Lwow – Lemberg. Незалежний культурологічний часопис “Г”. – Львів, 2004. – С. 15.

¹⁰ Крип’якевич І. Львів княжих часів // Нариси історії Львова. – С. 21, 24.

¹¹ Мельник Б. В. Вулицями старовинного Львова. – Львів, 2001. – С. 214.

¹² Книш Я. Заснування Львова. – С. 13.

¹³ Курчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 533–559.

(Реклинець на Сокальщині, Любеля III, Любеля IV, Боянець III), вони показали, що більшість з них датується X–XII ст. й тут лише спорадично трапляються матеріали XIII ст. Така ситуація наштовхнула на думку функціонування поселень у цьому регіоні, головню, в X–XII ст. як тимчасових, або сезонних стійбищ пастухів. При цьому від середини XIII ст. рівнини між Жовквою та Белзом, фактично, мали перетворитися на пустку – літописні поля, які В. Петегірич та Д. Павлів на основі вибіркового аналізу писемних джерел потрактували винятково відкритими обезлісненими та незабудованими рівнинами¹⁴.

Здавалось би, такі роздуми цілком логічні, тим паче, що їх, начебто, підкріплюють археологічні матеріали. Проте деякі складові цієї гіпотези викликають серйозні сумніви щодо її достовірності. Першочергово, насторожує територіальна підоснова для розгляду літописного топоніму як вузька смуга між Жовквою і Червоноградом, археологічним наповненням якої, фактично, стали матеріали неопублікованих розкопок В. Петегірича та Д. Павліва за останні кільканадцять років¹⁵. Водночас на мапі локалізації белзьких полів археологи значно розширюють їх ареал з охопленням земель від Львова та Белза¹⁶. Такий методологічний казус породжує слабку репрезентативність дослідження, оскільки, навряд чи оправдано на основі лише невеликої території стверджувати про характер заселення простору у декілька разів більшого.

Тут виникає й ще одна, глибша, проблема: а наскільки коректно вести мову про інтенсивність залюднення окремих територій без проведення на них суцільних археологічних обстежень. Відповідь на це питання дають результати проведення Археологічного кадастру Львівської області, пілотного проекту, започаткованого у середині минулого десятиліття. Більш як за десять років цими дослідженнями охоплено 1600 км² території Львівщини, де до цього часу було відомо лише 186 різночасових пам'яток. Так-от, після цих обстежень археологічна мапа збагатилася ще на 1800 об'єктів. Недарма Тарас Милян, підкреслюючи наукову значимість проведених робіт, твердив про можливість об'єктивнішого відтворення на підставі їх результатів історичних реалій з одночасним уникненням “надуманих “хронологічних хіатусів”, “санітарних кордонів” або тверджень про відсутність заселення в ту чи іншу епоху”¹⁷.

“Пустка” між Львовом та Белзом на тлі археології

Повертаючись до гіпотетичної пустки в межах белзьких полів, зазначимо, що навіть позірний погляд на актуальну археологічну мапу і близько не дає підстав для подібних висновків. Територія між Львовом та Белзом упродовж останніх двох десятиліть стала об'єктом пильної уваги археологів, які в басейнах окремих річок провели повномасштабні археологічні розвідки. Відтак, на терені Грядового Побужжя, прилеглому до північних околиць Львова, зафіксовано щонайменше 138 пам'яток X–XIII/XIV ст.¹⁸, переважно, розміщених у три- та чотиричленній

¹⁴ Петегірич В., Павлів Д. Дослідження пам'яток княжої доби на Малому Поліссі Львівщини і питання локалізації “белзьких полів” // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2013. – Вип. 17. – С. 218–221.

¹⁵ Там само. – С. 193–217. – Рис. 1.

¹⁶ Там само. – Рис. 21.

¹⁷ Милян Т. Суцільне археологічне об-

стеження території в Україні: здобутки та проблеми // Вісник рятівної археології (Acta Archaeologiae Conservativae). – Львів, 2017. – Вип. 3. – С. 45–47.

¹⁸ Ляска В. Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя в княжу добу // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2012. – Вип. 14–15. – Табл. 2

гідромережі¹⁹. Найвищий рівень інтенсивності заселення простежено обабіч річки Думни, де налічуються більш як півсотні середньовічних поселень у Зарудцях²⁰, Костееві, Надичах, Гребінцях, Відневі²¹, Куликові²², Сулимові²³, Ременіві²⁴, Кукезові²⁵, Дідилові²⁶, Хренові²⁷ та Убинях²⁸. Осердям Цеперівського гнізда кількох поселень²⁹ було городище XII–XIV ст., збережена площа якого заледве сягає 0,5 га. Його укріплення репрезентовані валом, що має ширину близько 6–7 м у підніжжі і висоту до 1,5 м. Даткування знахідок на городищі та його планувальна структура – невелика площа, обмежена одним кільцевим валом, – дає підстави інтерпретувати його як укріплену боярську садибу³⁰. На користь такої гіпотези свідчить судовий запис 1444 р. про братів Станіслава та Супруна з Цеперова, які іменували себе “heredes et terrigene ab antiquo Rutheni” і вказували на володіння маєтком як “patrimonium ab antiquo tentum”³¹. Очевидно, подібну функцію мало також городище XII–XIII ст. у Сулимові³², власниками якого були бояри Васько та Яцько Бутвичі, згадані у грамоті Казимира III від 23 серпня 1360 р.³³

¹⁹ Для з'ясування кореляції між гідрографічними показниками та поселенськими структурами Верхнього Побужжя використано методику Руслана Шишкіна: *Шишкін Р. Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139. Відповідно до неї, найбільшу водну артерію в регіоні – Західний Буг приймаємо за річку першого порядку, її безпосередні притоки – за річки другого порядку, допливи цих приток – за річки третього порядку і т. д.*

²⁰ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ, 1982. – С. 179; *Сілаєв О., Білас Н., Сало Б. Звіт про результати археологічної експертизи земельних ділянок на території Львівської та Івано-Франківської областей у 2010 р. // Науковий архів НДЦ РАС ІА НАНУ. – Львів, 2011. – Т. 1. – С. 43–45.*

²¹ *Конопля В., Довгань П., Чайка Р. Розвідкові роботи в Жовківському районі // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 154–158.*

²² *Пастернак Я. Археологія Жовківщини // 3 минулого Жовки. Історична читанка. – Жовква, 1930. – С. 7; Терський С. Розвідки у Верхньому Побужжі // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів, 1994. – С. 12–13.*

²³ *Білас Н., Конопля В. Археологічні пам'ятки села Сулимов // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 246–249; Терський С. Розвідки... – С. 13.*

²⁴ *Конопля В., Отрис В. Пам'ятки археології села Ременів // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 287–292.*

²⁵ *Конопля В., Милан Т., Осаульчук О. Археологічні обстеження в басейні р. Думни // Львів-*

ський археологічний вісник. – Вип. 1. – С. 166.

²⁶ *Білас Н., Конопля В. Археологічні дослідження на Кам'янецьчині // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 225–227; Сілаєв О., Ляска В. Археологічні розвідки на Львівщині у 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – Київ, 2012. – С. 308.*

²⁷ *Білас Н., Конопля В. Археологічні дослідження в басейні річки Думни // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2009. – Вип. 2. – С. 120, 123–125.*

²⁸ *Білас Н., Конопля В. Археологічні дослідження... – С. 229–234.*

²⁹ *Сілаєв О., Ляска В. Старожитності села Цеперів // Львівський археологічний вісник. – Львів, 2016. – Вип. 3. – С. 102–103.*

³⁰ Там само. – С. 101–102. – Рис. 1.

³¹ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów, 1889. – Т. 1. – Nr CCCXX. – S. 121–122; Зазуляк Ю. Veri et perpetui terrarum Russie heredes: шляхи легітимації прав на земельну власність серед руської шляхти в середині XV ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 102–103.*

³² *Терський С. Розвідки у Верхньому Побужжі... – С. 13; Його ж. Оборонне будівництво у Галицько-Волинському князівстві у XIII – першій половині XIV ст. // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів, 2010. – Вип. 14. Серія: Історичні науки. – С. 112.*

³³ *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski / wydał i przypisałi objaśnił F. Piekosiński. – Kraków, 1887. – Т. 3: 1333–1386. – Nr DCCXXXIX. – S. 140–141.*

Ще одна зона інтенсивного заселення на північних околицях Львова зафіксована в долині іншої притоки Полтви – Яричівки, неподалік городища на Чорній горі³⁴. Тут матеріали XI–XIII ст. виявлено у Гряді, Волі Гамулецькій, Малих і Великих Грибовичах³⁵ та Дублянах³⁶. На процеси доволі “глибокої” внутрішньої колонізації прирічкових місцевостей Грядового Побужжя вказують пам’ятки княжої доби, локалізовані у чотири- та п’ятичленній гідромережі. Зокрема, з Капелівкою та Млинівкою, допливами Думни, пов’язані селища Малий Дорошів II, Кошелів I, Кошелів VI, Кошелів VII, Ситихів III–IV, Мали Підліски I, III³⁷, Стронятин I–III, V–VI³⁸, Вислобоки I–III, Запитів II–III³⁹ та ін.

Помітно менше середньовічних об’єктів на обшарах поміж Жовквою та Великими Мостами. Окрім відомих з досліджень В. Петегирича та Д. Павліва поселень у Боянці, Любелі та Реклинці, сюди можна долучити ще, хіба-що, селище XII–XIII ст. Блищиводи I⁴⁰ та городище у селі Гринчуки, укріплене однією лінією валу та рову⁴¹. Щоправда, наприкінці XIII ст. у сусідніх з селом Боянець Двірцях виникла Спаська обитель. Низка дослідників пов’язують її заснування з іконописцем Петром Ратенським (1260(?) – 1326)⁴², який, ставши київським митрополитом, 1309 р. оселився у Володимирі-на-Клязмі. На користь цієї гіпотези здатний свідчити також характерний топонім “Петрова долина”, зафіксований на околицях сучасного села. Монастир був розташований на високому лівому березі Рати в урочищі Спаське (східна частина)⁴³, де виявлено сліди заселення XIII–XIV ст.⁴⁴

Все ж, маємо факт слабкого залюднення цих теренів (принаймні, – на основі відомих пам’яток), яке можна пояснити або несприятливими умовами природного середовища, або ж... недостатньою увагою до цієї території археологів. З одного боку, тут від Рави-Руської до Бродів тягнулося, практично, суцільне пасмо лісів з мочарами та болотами, яке Анджей Янчек за аналогією

³⁴ Смішко М. Сліди прадавнього поселення на Чорній Горі в Грибовичах Малих біля Львова // *Наша Батьківщина*. – Львів, 1937. – Ч. 4–5. – С. 93–94; *Пелешишин М. А.* Археологічні дослідження на Львівщині (Звіт про розкопки та розвідки) // Науковий архів Археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 1986. – С. 9–10; *Корчинський О. М.* Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров’я. Дис... канд. іст. наук // *Науковий архів ІА НАНУ*. – Львів, 1996. – № 1996/111. – С. 74–76, 172–173.

³⁵ *Конопля В., Довгань П., Чайка Р.* Розвідкові роботи... – С. 154–155, 158.

³⁶ *Сілаєв О., Ляска В.* Археологічні розвідки... – С. 308–309.

³⁷ *Конопля В., Довгань П., Чайка Р.* Розвідкові роботи... – С. 154, 156–159.

³⁸ *Конопля В., Стеблій Н.* Археологічні пам’ятки села Стронятин // *Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники*. – Львів, 2008. – Вип. 1. – С. 110–120.

³⁹ *Конопля В., Милан Т., Осаульчук О.* Археологічні обстеження... – С. 165.

⁴⁰ *Мацькевий А., Гуньовський І., Лещук Д.* Нові пам’ятки Грядового Побужжя, Горо-

доцької рівнини та Опілля // *Studia archaeologica*. – 1993. – Вип. 1. – С. 78–79.

⁴¹ *Гупало В.* Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). – Львів, 2014. – С. 441.

⁴² *Косак М.* Шематизм Провінції св. Спасителя Чина св. Василя Великого в Галиції и Короткій Поглядъ на монастири и на Монашество Руске, отъ заведеня на Руси Вѣри Христовой ажъ по нынѣшнее время. – Львовъ, 1867. – С. 180–181; *Мицько І. З.* Монастирі // *Історія української культури: У 5 т.* – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIV – першої половини XVII століть [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult213.htm>; *Петегирич В.* Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 137.

⁴³ *Косак М.* Шематизм... – С. 181; *Петегирич В.* Писемна культура... – С. 137.

⁴⁴ *Пелешишин Н. А., Михальчишин И. Р.* Исследования в Западном Побужье и Прикарпатье // *Археологические открытия 1976 года*. – Москва, 1977. – С. 351.

до Курпийовської пуци у Мазовші назвав “водним лісом” (“*silva aquatica*”)⁴⁵. І, як виглядає з комплексного аналізу писемних свідчень та археологічних матеріалів, ці малопрхідні терени у XIII–XIV ст., очевидно, слугували природною границею Підгорайської волості⁴⁶. А з іншого – за кільканадцять кілометрів на схід від лінії Жовква – Великі Мости в межах цього ж таки “водного лісу” по обох берегах Західного Бугу знаходяться села Гайок, Руда, Перекалки, Добротвір, Стриганка, Долина, Руда Сілецька, Сілець, Старий Добротвір та Тищиця. На цій невеликій території у 2001–2002 рр. науковці Львівського історичного музею, провівши суцільні обстеження, виявили 60 селищ кінця X–XIII ст.⁴⁷ Без цих досліджень північні обшари Бужеської волості за княжої доби⁴⁸ теж би виглядали пустою, бо ж до того тут було відомо лише 4 різночасових пам’яток.

Проте, чи не найкраще хибність тези про пустку в межах безльких полів аргументують результати масштабних досліджень фахівців Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України, які проводилися в українській частині басейну р. Солокія. На цій території, яка у Середньовіччі належала до сільськогосподарської округи міста Белз, виявлено понад 200 (sic! – В. Л.) пам’яток XI–XIII ст.⁴⁹

Виглядає, що локалізація селищ⁵⁰ у басейні Солокії підтверджує гіпотезу Галини Петришин про переважання у системі заселення руських земель на етапі їх формування доцентрових сил, спрямованих до стольного міста як домінантного політичного та економічного осередку⁵¹. Відтак, в кількакілометровій

⁴⁵ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Warszawa, 1993. – S. 18.

⁴⁶ Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1985. – Nr 1–2. – S. 18; Ляска В. Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації Галицько-Волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 121–122. – Рис. 1.

⁴⁷ Довгань П. М., Конопля В. М. Давньоруські поселення Добротвора і його округи // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2012. – Вип. 7. – С. 157–172.

⁴⁸ Детальніше про межі Бужеської волості див.: Ляска В. Від племінного союзу до князівського уділу: Бужеська волость у середньовіччі // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2016. – Вип. 52. – С. 36–41.

⁴⁹ Докладніше див.: Чорний А., Сало Б., Фіцко М., Кісілевич Ю. Археологічне обстеження території Сокальського району у 2012 р. (Суцільне археологічне обстеження території області “Археологічний кадастр України, Львівська область”) // Науковий архів НДЦ РАС ІА НАНУ. – НД 2013: АВ-3/1. – Т. 1; Чорний А., Назар І., Сало Б., Фіцко М. Звіт про результати археологічного обсте-

ження басейну річки Солокія на території Сокальського району Львівської області у 2013 р. // Там само. – НД 2014: АВ-3/1 – Т. 1. – Кн. 1.; Чорний А., Назар І., Сало Б., Фіцко М. Звіт про результати археологічного обстеження басейну річки Солокія на території Сокальського району Львівської області у 2013 р. // Там само. – НД 2014: АВ-3/2. – Т. 1 – Кн. 2.; Сілаєв О., Назар І., Сало Б., Фіцко М., Чорний А., Кісілевич Ю. Звіт про результати археологічного обстеження басейну річки Солокія на території Сокальського району Львівської області у 2014 р. // Там само. – НД 2015: АВ-2/1. – Т. 1 – Кн. 1.; Сілаєв О., Назар І., Сало Б., Кісілевич Ю. Звіт про результати археологічного обстеження басейну річки Солокія на території Жовківського і Сокальського районів Львівської області у 2015 р. // Там само. – НД 2016: АВ-1/1. Щиро дякую заступникові директора з наукової роботи Науково-дослідного центру “Рятівна археологічна служба” Інституту археології НАН України Тарасові Мілянту за надання зведених результатів цих досліджень.

⁵⁰ Згідно з нашими попередніми здогадами, які необхідно верифікувати детальним картографуванням цих пам’яток.

⁵¹ Петришин Г. Історичне становлення форм взаємодії розселення природної основи у західноукраїнському регіоні // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. – С. 247–248.

зоні навколо Белза зафіксовано найвищу концентрацію пам'яток княжої доби, зокрема, до нього примикають великі гнізда селищ поблизу сучасних населених пунктів Стаївка (8 об'єктів), Тягів (15 об.), Низи (12 об.), Ванів (20 об.), Заболоття (32 об.), Жужеляни (11 об.), Цеблів (22 об.), Перемисловичі (2 об.). На периферії сільськогосподарської округи Белза концентрація селищ XI–XIII ст. трохи слабшає, що, водночас, не заперечує доволі інтенсивного залюднення прирічкових місцевостей Солокії в цьому часі. Тут середньовічну метрику мають кількадесят пунктів в Угневі, Корчеві, Заставному, Піддубному, Карові, Домашеві, Острівку, Вороневі, Глухові, Острові, Червонограді, Добрячині, Рудці та Мурованому. Добре залюдненими в XI–XIII ст. були і землі вище Белза – долини Себечівки⁵² та Варенжанки⁵³, які, ймовірно, належали до Всеволожської волості⁵⁴.

Наведені результати археологічних досліджень породжують виразний скепсис щодо твердження про несподіване і всеохоплююче запустіння верхів'їв Західного Бугу в XIII ст. Звісно, те, що домінуюча частка середньовічних об'єктів між Львовом та Белзом відома з поверхневих обстежень, накладає певний негативний відбиток на ступінь їхньої інформативності та достовірності. Зокрема, йдеться про хронологію, яка в дослідженнях подібного ґатунку, як правило, має широкі межі. Попри те, що така ситуація утруднює детальніше висвітлення розвитку системи заселення в часовій динаміці, датування XIII ст. кількох сот об'єктів навряд чи є випадковим. Хоча, навіть, коли припустити, що усі ці поселення існували лише в XI–XII ст. й у середині XIII ст. вони, справді, занепадають, то що ж призвело до такої різкої та докорінної зміни поселенської структури? Сутність таких гіпотетичних процесів тривалістю не більше кількох десятків років може вказувати, хіба, на виняткові антропогенні чинники на кшталт масштабних інвазій ворога, або ж на масові природні катаклізми, пов'язані зі змінами кліматичних умов. Цю думку підтверджує і відомий американський вчений Джаред Даймонд, виокремлюючи у книзі "Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed" п'ять факторів потенційного занепаду людських спільнот, серед яких – наявність вороже налаштованих сусідів та зміна клімату (глобальні похолодання чи потепління, засухи тощо)⁵⁵.

У пошуках чинників запустіння Побужжя

Монголи? "Данилови же со братомъ прише^ашоу ко Берестью. и не возмоста ити в поле. смрада ра^аи множества избьены^к. не бѣ бо на Володимѣрѣ не всталъ живъи. цркви стои Бѣи исполнена троупья. иныя цркви наполнены быша. троубья и телесъ мртвѣ^х"⁵⁶ – таку страхітливу картину змальовує літописець, описуючи наслідки монгольського вторгнення на Волинь. Та чи

⁵² Сілаєв О., Плеханов Ю., Фіцко М. Звіт про результати археологічних розвідок на території Сокальського району Львівської області у 2007–2008 рр. // Науковий архів НДЦ РАС ІА НАНУ. – НД 2009. – Т. 1. – С. 17–18, 26–27, 42–43; Сілаєв О., Білас Н., Остапик Т. Розвідки в межиріччі Західного Бугу, Веренжанки та Вишні-Себечівки // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 3. – С. 261–263.

⁵³ Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Warežanka. Археологія басейну поль-

сько-української ріки Варенжанки / Red. J. Kuśnierz, T. Mylián, O. Osaulczuk, A. Urbański. – Zamość, 2011.

⁵⁴ Дяска В. "...земля Божия и твоя и гори твои...": Всеволожская волость князя Владимира Васильковича (историко-археологическое исследование) // Rossica antiqua. – Санкт-Петербург, 2013. – № 1. – С. 21. – Рис. 1.

⁵⁵ Даймонд Д. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают. – Москва, 2010. – С. 19–23.

⁵⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 788.

спричинили події 1241 р. на Волині руйну апокаліптичного масштабу (за влучним висловом Олександра Галенка)⁵⁷, яка призвела до гіпотетичного запусіння регіону, зокрема і земель у верхів'ях Західного Бугу? Донедавна археологи аксіоматично підтверджували таку тезу і, як правило, датували занепад більшості городищ та селищ серединою XIII ст., пов'язуючи його з наслідками монгольських походів. Тому уже традиційно післямонгольський час на теренах Королівства Русі виглядає як період стагнації у матеріальній культурі, запусіння й обезлюднення території. Основу такого хронологічного трактування заклав ще Борис Рибаків, вказуючи, що після монгольських нападів "ми можемо прослідкувати падіння чи навіть повне забуття складної техніки, згрубшання й спрощення ремісничого виробництва (...) зникла низка технологічних прийомів, знайомих Київській Русі; в археологічному інвентарі зникло чимало предметів, притаманних попередній добі"⁵⁸. Ця теза суголосна виразно тенденційному дискурсу російської історіографії, започаткованому ще у позаминулому столітті, про обезлюднення Середнього Подніпров'я у 1240-х роках й подальше витворення "малороссийского племени" внаслідок міграційних процесів⁵⁹.

Насправді ж, усю кампанію монголів, особливо на Волині та в Галицькій землі, де, фактично, не було організованого опору, варто інтерпретувати не як одне тривале явище, а, радше, серію швидкоплинних набігів, кожен з яких тривав менше півроку⁶⁰. Наїзники взяли штурмом, заледве, півтора десятки міст й не мали на меті суцільну руйнацію господарства та масове винищення населення⁶¹. Твердження, що монголи не залишали "каменя на камені" при захопленні міст теж сумнівне за умови уважного прочитання літописів та аналізу археологічних джерел⁶². Тож міське життя Волині доволі швидко відродилося. Наприклад, за даними дендрохронології після монгольського захоплення Червена, місцеве населення до 1242 р. відновило дерев'яні помости через Гучув⁶³. А Володимир, який

⁵⁷ Галенко О. Монгольський перелам // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження. – Київ, 2011. – Т. 1. – С. 244.

⁵⁸ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948. – С. 534.

⁵⁹ Погодинъ М. П. Записка о древнемъ языкеѣ рускомъ (Письмо къ И. И. Срезневскому) // Извѣстія Императорской Академіи наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 5, вып. 2. – С. 80–83; Соболевскій А. И. Лекціи по исторіи русскаго языка. – Москва, 1907. – С. 283–284; Ключевскій В. О. Сочинения в девяти томах / Под редакцией В. Л. Янина. – Москва, 1987. – Т. 1: Курс русской истории, ч. 1. – С. 287–289. З лінгвістичного огляду антинауковість теорії Погодіна-Соболевського марно заперечувати, що, врешті, довели своєю нищівною критикою тогочасні авторитетні філологи: Засѣданіе 20 ноября 1883 г. // Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-лѣтописца. – Киев, 1888. – Кн. 2. – С. 215–227; Крымскій А. Филологія и Погодинская гипотеза. Даёт-ли филологія малѣйшіе основанія поддерживать гипотезу г. Погодина и г. Соболевскаго о галицко-

волинскомъ происхожденіи малоруссов? I–IV. Оттискъ изъ журнала "Кіевская старина". – Киев, 1904; *Его же*. Древне-кіевскій говоръ // Извѣстія Императорской Академіи наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности. – Санкт-Петербург, 1906. – Т. 11, вып. 3. – С. 368–411; *Його ж*. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів // Крымскій А. Ю. Твори: В 5-ти т. – Київ, 1973. – Т. 3. – С. 136–199 (та ін.).

⁶⁰ Почекаев Р. Батый. Хан, который не был ханом. – Москва, 2007. – С. 130; Галенко О. Монгольський перелам. – С. 248.

⁶¹ Галенко О. Монгольський перелам. – С. 248–249.

⁶² Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200–1304. – Москва, 1989. – С. 128–129; Галенко О. Монгольський перелам. – С. 249; Майоров А. В. Монгольское завоевание Волини и Галичины: спорные и нерешенные вопросы // Русин. Международныи исторический журнал. – Кишинев, 2015. – № 1(39). – С. 11–24.

⁶³ Krapiec M. Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z Czermna // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 1998. – Т. 3. – С. 166.

Батий “вза и копьемь. и изби и не щада”⁶⁴, після 1241 р. неодноразово згаданий у літописах як одних з головних осередків Волині. Про масові руйнування сільсько-го ландшафту Волині також не випадає говорити ствердно. Навпаки, монголи розглядали сільські місцевості як базу поповнення провіанту. Відтак, за повідомленням літописця, підкорене монголами населення Болохівської землі “врюють пшеницю и проса”⁶⁵. Аналогічну картину спостерігав магістр Рогерій у селах завойованої Угорщини: “quo facto, cum essent tempora messium, fruges unanimiter collegerunt et eas ac stramina et fenum et alia ad horrea congregabant”⁶⁶. Про це писав у листі до французького короля Людовіка Святого магістр тамплієрів Понс де Обон, кажучи, що монголи не палять в Угорщині жодних сіл, крім тих випадків, коли ті чинять спротив⁶⁷. Врешті, те, що демографічна ситуація галицьких і волинських земель на початку 1240-х років не впала до критичного рівня доводять слова тисяцького Дмитра до Батия: “аще ли встрпаеши земля ти есть силна. сбероуть^c на та. и не поустань тебе в землю свою”⁶⁸.

Відзначимо недоцільність аксіоматичного використання монгольської навали як *terminus ante quem* у хронологічних шкалах в останні роки доволі жваво обговорюється в археологічному середовищі⁶⁹. Таким тенденціям сприяє перегляд хронології значної частини артефактів, передусім, золотарських виробів (колтів, браслетів), *a priori* визначеної домонгольським часом⁷⁰. Підґрунтя для такої верифікації свого часу заклав ще Михайло Кучера, виокремивши декілька груп кераміки, які традиційно датували IX–XI ст. (втім, матеріали із Замкової гори у Львові), та довівши її належність до другої половини XIII–XIV ст.⁷¹ Подібну ситуацію спостерігаємо навколо хронології Сокальського скарбу, побутування прикрас якого дослідниками стереотипно визначається на кінець XII – першу половину XIII ст.⁷² Проаналізувавши керамічний матеріал, виявлений поруч з ними, Святослав Терський схильний змістити їх датування на другу половину XIII–XIV ст.⁷³, з чим погоджуються Марцін Піотровський та Марцін Волошин, автори відкриття подібних скарбів у Червені⁷⁴.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

⁶⁵ Там же. – Стб. 792.

⁶⁶ Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Hannoverae, 1892. – Т. 29. – Р. 563.

⁶⁷ Понс де Обон. Письмо магистра тамплиеров к Людовику Святому // Образование Золотой Орды. Улус Джучи Великой Монгольской империи (1207–1266). Источники по истории Золотой Орды: от выделения улуса Джучи до начала правления первого суверенного хана. – Казань, 2000. – С. 398–399.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

⁶⁹ Ивакин Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII в.: Древности тёмного времени. – Москва, 2003. – С. 59–65; Макаров Н. А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII в... – С. 5–11; Чернецов А. В. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа // Русь в XIII в... – С. 12–17.

⁷⁰ Макаров Н. А. Русь... – С. 9–10.

⁷¹ Кучера М. П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'яно-руські старожитності. – Київ, 1969. – С. 174–181.

⁷² Багрий Р., Петегурич В. Скарб срібних виробів княжої доби із Сокаля на Львівщині // Studia archeologica. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 43; Петегурич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 4. – С. 259.

⁷³ Терський С. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 133.

⁷⁴ Piotrowski M., Wołoszyn M. Czermno (Czerwień) – badania w latach 2010–2011 // Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog. Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra. Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – S. 189.

Отож, сукупність джерельних свідчень дає підстави погодитися з думкою Василя Довженка, що “не всі, нині пусті, давньоруські поселення запустили в результаті татарського нашествия”⁷⁵. Наслідки монгольської інвазії на землі держави Романовичів перебільшувати не варто, тим паче, – пов’язувати з нею масове припинення існування поселень і запустіння великих за площею територій, як-от белзьких полів.

Клімат? Гіпотетично до обезлюднення земель між Львовом та Белзом могли призвести також природні катаклізми. До цього чинника схиляються В. Петегирич та Д. Павлів, пишучи, з відкликанням до праці географа Павла Штойка⁷⁶, що “з XIII ст. клімат змінювався на холодніший та більш зволожений і відповідно піднявся рівень ґрунтових вод” і як, наслідок, частина території між Львовом і Белзом перетворилася на поля, тобто незаселені простори⁷⁷. Такий причинно-наслідковий зв’язок, безумовно, вартий уваги, хоча у середовищі кліматологів дедалі активніше точиться дискусія щодо правильності беззастережного пояснення “стрес-факторів” життя давніх спільнот лише кліматичною мінливістю без врахування політичних, економічних та соціальних факторів⁷⁸. Бо часом це може призвести до казусів на кшталт “від барометра до монголів” та “від монголів до барометра”. Саме так Еманюель Ле Руа Ладюрі окреслив спроби дослідників, які прив’язують міграції монголів до коливань атмосферних опадів та тиску повітря у Центральній Азії та їх “дзеркальне” (хоча, насправді – викривлене) відображення, коли на основі відомостей про маршрут монголів будується... крива тогочасних опадів у цих районах⁷⁹.

Повертаючись до гіпотези Петегирича – Павліва, зазначимо, що її критичний аналіз можливий за умови врахування двох факторів. Перший з них – кліматичні аномалії, який полягає у відповіді на запитання: чи справді населення земель між Львовом та Белзом впродовж тривалого часу страждало від пльовіалів, що, врешті, призвело до міграцій чи запустіння? А другий фактор лежить у площині хронології: яким часом треба датувати ці природні катаклізми? З другим запитанням справа легша, бо і дослідницька логіка, і історичний та палеокліматичний контекст дають підстави максимально звузити час гіпотетичних аномалій. Вони на території белзьких полів мусили статися десь за півстоліття: щонайпізніше від межі XII–XIII ст. (бо ж і пам’ятки XI–XII ст. зафіксовано, і кардинальних змін клімату раніше не було) й до середини 1250-х років, коли літописець згадав про заграву на рівнинах Малого Полісся. А ось перший фактор вимагає докладнішого екскурсу до палеокліматології Центрально-Східної Європи.

Почнімо з того, що у північній півкулі на межі I–II тис. н. е розпочався так званий кліматичний оптимум, характерними для якого були м’які зими, літа з помірною кількістю опадів, відсутність заморозків, особливо весняних⁸⁰.

⁷⁵ Довженко В. И. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978. – С. 82.

⁷⁶ Штойко П. І. Природне середовище та його зміни // Історія української культури... – Т. 2. – С. 27–29.

⁷⁷ Петегирич В., Павлів Д. Дослідження... – С. 220–221.

⁷⁸ deMenocal P. B. Cultural Responses to Climate Change During the Late Holocene //

Science. – 2001. – Vol. 292. – P. 667–673; O’Sullivan P. The “collapse” of civilizations: what palaeoenvironmental reconstruction cannot tell us, but anthropology can // The Holocene. – 2008. – Vol. 16, Iss. 1. – P. 45–55.

⁷⁹ Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года. – Ленинград, 1971. – С. 16–17.

⁸⁰ Lamb H. H. The early medieval warm epoch and its sequel // Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology. – 1965. – Vol. 1. – P. 31, 34–35.

Прикметною ознакою цього часу були доволі високі температури, які, за результатами ізотопного аналізу сталагмітів з печери Шпаннагль в Альпах, у Центральній Європі перевищували температури XIV–XVII ст. на $1,7^{\circ}\text{C}$ ⁸¹. З огляду сучасника температурний режим XI–XIII ст. був аномальним, бо в середньому (залежно від місцевих особливостей та коливань клімату) перевищував аналогічні величини 1931–1960 рр. на $1\text{--}2^{\circ}\text{C}$ ⁸². Як наслідок, кліматичний оптимум заклав основи для розвитку середньовічної економіки, передусім, сільського господарства, орні площі якого розширювалися через внутрішню і зовнішню колонізацію та освоєння лісів і височин при одночасному якісному та кількісному збільшенні посівів. В XI–XIII ст. населення більшості країн Західної та Центральної Європи збільшилось вдвічі-втричі, північна межа вирощування зернових культур сягнула мало не до полярного кола (наприклад, Маланген на півночі Норвегії), а виноградарство стали розвивати в Англії, Гольштейні, Східній Пруссії та на півдні Скандинавії⁸³. Важливим для нас є те, що сучасні методи абсолютного датування дають змогу доволі докладно обмежити кліматичний оптимум 950–1250-ми роками⁸⁴.

Подекуди “золотий вік” кліматичного оптимуму затьмарювали стихійні лиха – супутники сезонних коливань клімату. Щоправда, з Галицько-Волинського літопису (ймовірно, з огляду на специфіку його написання) маємо лише одну звітку про подібні явища у першій половині XIII ст. Під 1230 р.⁸⁵ літописець відношував повінь на Дністрі, яка завадила угорцям захопити Галич: “посла на ны Бъ архангла Михаила. створити хлаби нбѣныа. конем же потопающимъ. и самѣмъ възбѣгающимъ на високаа мѣста”⁸⁶. Можливо, галицько-волинські землі не оминули зливи, які тривали в Польщі та сусідніх краях впродовж весни–осені 1221 р.⁸⁷ Проте, з огляду на мовчанку літопису, навряд чи вони мали тут катастрофічні наслідки для системи заселення. До того ж, порівняно з польськими теренами⁸⁸, повені на Прикарпатті та Волині траплялися рідко, відтак від XII до XVI ст. зафіксовано лише два повідомлення про масштабні виливи Дністра⁸⁹. Доповнює інформацію про природні катаклізми на Волині ще одна згадка з “Анналів” Яна Длугоша. За словами хроніста, влітку 1205 р. поблизу Завихоста через тривалу посуху рівень води у Віслі впав настільки, що дружина князя Романа Мстиславовича легко форсувала її вброд⁹⁰. Інші згадки руських літописів про кліматичні

⁸¹ Manginia A, Spötlb C., Verdes P. Reconstruction of temperature in the Central Alps during the past 2000 yr from a $\delta^{18}\text{O}$ stalagmite record // *Earth and Planetary Science Letters*. – 2005. – Vol. 235. – P. 741–751.

⁸² Rösener W. Landwirtschaft und Klimawandel in historischer Perspektive // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. – Bonn, 2010. – Vol. 5–6. – P. 32.

⁸³ Ibidem. – P. 33–35.

⁸⁴ Mann M. E., Zhuhua Zhang, Rutherford S. et al. Global Signatures and Dynamical Origins of the Little Ice Age and Medieval Climate Anomaly // *Science*. – 2009. – Vol. 326, Iss. 5957. – P. 1258.

⁸⁵ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. 41: Праці історично-фільософічної секції. – С. 23.

⁸⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 786.

⁸⁷ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae/consilium* ed. S Budkowa et al.; *textum recensuit D. Turkowska; comment. confecit C. Pieradzka*. – Varsaviae, 1973. – Lib. V–VI. – S. 233.

⁸⁸ Muszkat O. Powódzie w średniowiecznej Polsce (od X do XIV w.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/jiyZJv>; *Ejusdem. Zjawiska klimatyczne w średniowiecznej Polsce na podstawie rodzimych źródeł historycznych* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/t6xonw>.

⁸⁹ Крип'якевич І. Повені на Підкарпатті XII–XVIII в. // *Вісник природознавства*. – Харків, 1928. – Вип. 2. – С. 111–112.

⁹⁰ *Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae...* – Lib. V–VI. – S. 194.

аномалії у XIII ст. мають виразно локальний характер і, як правило, стосуються Північно-Східної Русі, де негода часто призводила до масштабних голодувань⁹¹.

Вагоме значення для реконструкції кліматичних умов галицько-волинських земель мають напрацювання групи науковців на чолі Едвардом Куком, яка на основі аналізу росту річних кілець дерев простежила регіональні процеси гідрокліматичної мінливості у Європі впродовж останніх двох тисячоліть⁹². Це дослідження здійснене з використанням локально каліброваного індексу інтенсивності посухи Палмера (Self-calibrating Palmer Drought Severity Index), який дає можливість як хронологічно, так і просторово визначити періоди посухи. Під посухою Вейн Палмер, основоположник цього методу, розуміє “інтервал часу, як правило, тривалістю у місяці чи роки, під час якого фактичне надходження вологи в даному місці набагато нижче кліматично ймовірного або кліматично відповідного надходження вологи”⁹³. “Атлас давніх світових посух” (“Old World Drought Atlas”), який уклали Е. Кук та його колеги, дослідники уже активно використовують для обґрунтування причин тих чи інших історичних подій. Наприклад, великий голод 1315–1317 рр. у Європі, як і відхід з монголів з Угорщини навесні 1242 р., могли спричинити тривалі аномальні зливи⁹⁴.

Для верифікації гіпотези про можливий вплив клімату на поселенські структури Верхнього Побужжя також залучено зазначені напрацювання палеокліматологів⁹⁵, проаналізувавши в загальних рисах рівень вологості ґрунту на заході України в період від 1200 по 1250 р. Перше десятиліття XIII ст. тут характеризувалося доволі сприятливими кліматичними умовами, які коливалися від помірної вологості (scPDSI +2–2,99) у 1200 р., 1206 р., у 1209 р. до помірної посухи (scPDSI –2–2,99) у 1202, 1204 та 1210 р. Наступне десятиліття у Європі домінує помірно сухий клімат, який досягнув піку у 1216 р., коли на півночі та сході Європи на один сезон встановилася екстремальна посуха (scPDSI –4–4,99, а подекуди і вище). Лише від 1218 р. на кілька років кількість опадів в нормувалася і наблизилася до нормальних показників (scPDSI +2–2,99). Двадцять роки XIII ст. на заході України також характеризуються кліматичними аномаліями: у 1225 р. та 1228 р. тут зафіксовано екстремальні посухи (scPDSI –4–4,99), а 1227 р. – сильну посуху (scPDSI –3–3,99). На такому тлі у цьому десятилітті вирізняється, хіба що, 1223 р. з помірною кількістю опадів (scPDSI +2–2,99). У 1230-х роках, на заході України дуже вологий період випав лише 1233 р. (scPDSI +3–3,99), тоді зливи охопили, фактично, всю Центральну та Південну Європу. Решту часу тривала м’яка або помірна посуха, яка 1238 р. у Центральній Європі сягнула екстремальних показників (scPDSI –4–4,99). Для періоду з 1240 до 1250 р., особливо для останніх п’яти років,

⁹¹ Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Ленинград, 1983. – С. 83–84; Пауцто В. Т. Голодные годы в Древней Руси // Его же. Русь. Прибалтика. Папство: избранные статьи / Древнейшие государства Восточной Европы: 2008 год. – Москва, 2011. – С. 306–308.

⁹² Cook E. R., Seager R., Kushnir Y. et al. Old World megadroughts and pluvials during the Common Era // Science Advances. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://advances.sciencemag.org/content/1/10/e1500561>.

⁹³ Palmer W. Meteorological Drought. Research paper № 45, U. S. Weather Bureau. – Washington, 1965. – Р. 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2f9GHDR>.

⁹⁴ Cook E. R., Seager R., Kushnir Y. et al. Old World megadroughts...; Büntgen. U., Di Cosmo N. Climatic and environmental aspects of the Mongol withdrawal from Hungary in 1242 CE // Scientific Reports. – 2016. – Vol. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nature.com/articles/srep25606>.

притаманна сильніша кліматична мінливість з одночасним збільшенням кількості опадів. Відтак, 1245 р. зафіксовано помірно вологий сезон (scPDSI +2–2,99), 1246 р. – сильні дощі (scPDSI +3–3,99), 1247 р. – сильну засуху (scPDSI –3–3,99), 1248 р. – екстремально високу вологість (scPDSI +4–4,99), яка у 1249–1250 р. змінилася на посуху, подекуди з аномальними показниками (scPDSI –4–4,99). Як бачимо, у першій половині XIII ст. на заході України наднормові опади траплялися нечасто, тож гіпотеза про підтоплення Побужжя в цей час виглядає безпідставною й абсолютно відірваною від тогочасних кліматичних реалій. Виразні сумніви породжує також теза про похолодання у цей час, бо в першій чверті XIII ст. у Європі середньорічні температури навіть збільшилися порівняно з другою половиною попереднього століття⁹⁶.

Тепер повернемося до нашого основного питання: невже за таких умов перша половина XIII ст. для Верхнього Побужжя була катастрофічною? І досвід палеокліматології на макро- та мезорівнях, й писемні джерела дають негативну відповідь. Природні лиха першої половини XIII ст. (чи посухи, чи то зливи) репрезентують внутрішньосезонну кліматичну мінливість, яка в довгостроковій перспективі не здатна була принести катастрофічних наслідків ані для господарства, ні для системи заселення. Щобільше, порівняно з наступними століттями перша половина XIII ст. виглядає як “оаза” стабільної погоди. Відтак, від 1275–1300-х років⁹⁷, коли відбувається перехід до малого льодовикового періоду з низькими температурами, підвищеною вологістю, частими природними катаклізмами (повеннями, землетрусами, затемненнями сонця та ін.), кліматичні аномалії стають звичним явищем і в часі тривають не місяць чи рік, а, принаймні, декілька століть⁹⁸. Така різка зміна клімату змусила тогочасних європейських хроністів безперестанку стверджувати про близький “кінець світу”⁹⁹. Тоді ж суттєво змінюється берегова лінія Фризії, Ютландії та Голландії, а в 1280 р. значний порт Уінчелсі у Суссексі, практично, увесь поглинуло море. Взимку клімат був настільки суворим, що навіть кілька місяців у році лід тримався на Темзі, деколи замерзали й такі ріки, як По, Brenta, Тібр та ін.¹⁰⁰ У Європі різко скоротилися обсяги врожаю і поголів'я великої та малої рогатої худоби, що змусило частину селян покидати обжиті простори й пристосуватися до життя у нових ландшафтних зонах¹⁰¹. Відтак, Ісландія, наприклад, втратила понад

⁹⁵ Cook E. R., Seager R., Kushnir Y. et al. Old World Drought Atlas. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ncdc.noaa.gov/paleo-search/study/19419>.

⁹⁶ Esper J., Krusic P. J., Ljungqvist F. C. et al. Ranking of tree-ring based temperature reconstructions of the past millennium // Quaternary Science Reviews. – 2016. – Vol. 145. – Fig. 2a.

⁹⁷ Miller G. H., Geirsdóttir Á., Zhong Y. et al. Abrupt onset of the Little Ice Age triggered by volcanism and sustained by sea-ice/ocean feedbacks // Geophysical Research Letters. – 2012. – Vol. 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2MdnfYv>.

⁹⁸ Докладніше див.: Grove J. M. Little Ice Ages, Ancient and Modern. – London; New York, 2004.

⁹⁹ Масштаби впливів малого льодовико-

вого періоду на економічні та суспільно-політичні процеси пізньосередньовічного та ранньомодерного світу справді вражають. Пор.: Behringer W. Climatic Change and Witch-hunting: the Impact of the Little Ice Age on Mentalities // Climatic Change. – 1999. – Vol. 43, Iss. 1. – P. 335–351; Fagan B. M. The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300–1850. – New York, 2001; Parker G. Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century. – London, 2013 (та ін.).

¹⁰⁰ Самаркин В. В. Историческая география Западной Европы в средние века. – Москва, 1976. – С. 37.

¹⁰¹ Koepke N., Baten J. Climate and its Impact on the Biological Standard of Living in North-East, Centre-West and South Europe during the Last 2000 Years // History of Meteorology. – 2005. – Vol. 2. – P. 147–148.

половину населення, при цьому між 1300–1350 рр. вирощування зернових культур тут поступилося рибальству, а поселення вікінгів у Гренландії запустили¹⁰².

Ці природні катаклізми суттєво знизили продуктивність господарства й підірвали традиційну ресурсну зону для ведення землеробства та тваринництва. Саме від кінця XIII–XIV ст. спостерігається домінування у топографії поселень височинних та вододільних ділянок, віддалених від водних артерій, які в XI – першій половині XIII ст. вважалися малоприсадибними для ведення сільськогосподарства. Ключовою у цих процесах стала перезволоженість ґрунтів (разом з їх виснаженістю) на перших надзаплавних терасах й загроза підтоплення цих ділянок, що спонукало до освоєння височинних та вододільних місцевостей¹⁰³. Та В. Петегирич й Д. Павлів, кажучи про пустку між Львовом і Белзом у першій половині XIII ст. як наслідок кардинальної зміни клімату, упустили з поля зору те, що ці зміни – як і клімату, так і моделі розселення – відбулися, щонайменше, на століття пізніше.

Поля, Горай, Подгор'є

Випадає з'ясувати ще одне важливе питання: чому літописець терени між Львовом та Белзом назвав полями. Розгляд географічної термінології руських писемних джерел дає підстави виокремити дві площини вживання цього окреслення¹⁰⁴. Перша з них стосується територій поза межами “ойкумени” – мало залюднених причорноморських степів, які були джерелом перманентної небезпеки для осілого населення. Маркерами таких “зовнішніх” полів є літописні згадки на кшталт “прогна Печенѣгы. в поле. и бы^с мирно” (968 р.)¹⁰⁵, “Половци бѣжаша в поле” (1161 р.)¹⁰⁶, “вратишаса [татари] во станы своа. рекше в поле” (1255 р.)¹⁰⁷ та ін.

Натомість, друга площина репрезентує ширше коло використання терміну й, переважно, акумулює означення “внутрішніх” полів, до яких відносилися і белзькі. Передусім, під полем розуміли рівнинну (“Polonium a Polle, quod est planities”, 1526 р.¹⁰⁸) та обезліснену (“дворы пожилые платят в полех за двор рубль, а в лесех полтина”, 1497 р.¹⁰⁹) місцевість. Відтак, літописці згадують поля, які приймакали до літописних міст, зокрема, Ростова, Чернігова, Переяслава, Онута, Берестя, Пінська, Ярослава, Холма¹¹⁰ та ін. Як правило, поля у літературі того часу – просторі (“поля широкая”, “поѣха по чистому полю”¹¹¹), що додатково посвідчує опис раю у Житії святого Андрія Юродивого: “беѣше полє то все красно и свѣтло велми и муравно. и цвѣтно велми часто”¹¹² З огляду на відкритість терену, поля часто ставали місцем битв, як Альгове поле, поле біля Мурома, Перепетове поле¹¹³, а також розташоване неподалік белзьких полів Рожне поле¹¹⁴.

¹⁰² *Де Руа Ладюри Э.* История климата... – С. 13.

¹⁰³ *Макаров Н. А.* Русь в XIII веке... – С. 9.

¹⁰⁴ Додадніше див.: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. – Київ, 1978. – Т. 2. – С. 181; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. – Київ, 1985. – С. 104–105; Словарь русского языка XI–XVII вв. / Гл. ред. Г. В. Богатова – Москва,

1990. – Вып. 16 (Поднавѣсь–Поманути). – С. 204–206; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. / Гл. ред. В. Б. Крысько. – Москва, 2004. – Т. 7 (поклепань – пращоурь). – С. 72–74; *Дидик-Меуш Г., Слободзяник О.* Українські краєвиди XVI–XVIII ст. Слово – текст – словник. – Львів, 2015. – С. 257–264.

¹⁰⁵ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 55.

¹⁰⁶ Там же. – Стб. 514.

¹⁰⁷ Там же. – Стб. 842; *Грушевський М.* Хронологія... – С. 40.

У повсякденні поля використовували як пасовиська, що підтверджують дві статті Просторої редакції “Руської правди”: “аже крадетъ скоть на поли, или овць, или козы, ли свиньи, 60 кунь” (ст. 42) та “аже изъ хлѣва выведуть, то закупу того не платити; но же погубить на поли и въ дворъ не вженеть и не зтворить, кдѣ ему господинъ велить, или орудья своя дѣя, а того погубить, то то ему платити” (ст. 58)¹¹⁵. Цей аспект використання полів доповнюють відомості актів XVI–XVIII ст. про поле “сѣножатное” і поле “сѣнокосное”¹¹⁶. Окрім того, терміном “поле” також позначали орну землю, що вказує на інтенсивне господарське освоєння теренів. Зокрема, в Чудівському Псалтирі (1080-ті роки) в одному з псалмів зафіксовано фразу “и пола твоѧ насытатъ са тоука”¹¹⁷, а через століття Кирило Турівський згадував поля, які “плоды Богу приносятъ”¹¹⁸. Про посіви на полях йдеться і в одному з афоризмів “Пчолі”: “Не та пшеница добра мнеться, иже на добръ поли пожата, но яже полоньна и на пишу угодна есть также и мужа расудимъ не от славнаго рода, но от нрава”¹¹⁹. Те, що поля активно обробляли для ведення землеробства, підтверджують і документи XIV–XV ст. Наприклад, у вересні 1413 р. Івашко Дідушицький звинувачував Татомира Балицького, що той захопив його землі поблизу Жидачева і “поураль ємоу поле”¹²⁰. Прикметно, що у тогочасних джерелах зафіксовано факт “перетворення” поля на ріллю. Принаймні, так можна трактувати уривок грамоти Олександра Коріятовича Смотрицькому монастиреві від 17 березня 1375 р.: “в поли. кде собѣ. проорють нивы”¹²¹. Такі свідчення писемних джерел тісно корелюються з археологічною мапою белзьких полів, яка засвідчує процеси інтенсивного заселення цих теренів у XIII ст. На тлі сприятливого клімату природні умови Малого Полісся між Львовом та Белзом стали добрим підґрунтям для сільського господарства й запорукою використання місцевих полів як нив, пасовиськ та сіножатей.

З факту освоєння белзьких полів випливає ще одне цікаве спостереження. Маємо на увазі сталу дихотомію “поле – гора”, яка чітко простежується

¹⁰⁸ Герберштейн С. Записки о Московии: В 2 т. / Отв. ред. А. Л. Хорошкевич, пер. А. И. Маленина и А. В. Назаренко. – Москва, 2008. – Т. 1. – С. 384.

¹⁰⁹ Юшков С. В. Судебник 1497 года: (к внешней истории памятника). – Саратов, 1926. – С. 21.

¹¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 228, 361, 381, 735, 788, 797, 801, 843.

¹¹¹ Слово о плъку Игореві, Игоря сына Святъслава, внука Ольгова (ритмічний виклад та ритмічний переклад) // Яценко Б. “Слово о полку Игоревім” та його доба. – Київ, 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2MgsQgE>.

¹¹² Молдован А. М. Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. – Москва, 2000. – С. 211.

¹¹³ Ипатьевская летопись. – С. 131–132, 227, 434–435.

¹¹⁴ Там же. – Стб. 244; Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926. – Т. 1, вып. 1: Повесть временных лет. – Стб. 311.

¹¹⁵ Русская Правда Пространной Редакции (по Троицкому I списку) // Памятни-

ки русского права. – Москва, 1952. – Вып. 1: Памятники права Киевского государства. X–XII вв. / Сост. А. А. Зимин; под ред. С. В. Юшкова. – С. 112, 114.

¹¹⁶ Дидик-Меуш Г., Слободзяник О. Українські краєвиди... – С. 259–261.

¹¹⁷ Погореловъ В. Чудовская псалтырь XI вѣка. Отрывокъ Толкованія Феодорита Киррського на Псалтырь въ древнеболгарскомъ переводѣ // Памятники старославянского языка. – Санкт-Петербург, 1910. – Т. 3, вып. 1. – С. 80.

¹¹⁸ Сухомлиновъ М. И. О сочиненіяхъ Кирилла Туровского // Рукописи графа А. С. Уварова. – Санкт-Петербург, 1858. – Т. 2, вып. 1. – С. X.

¹¹⁹ Пчела / Подг. текста, перевод и комм. В. В. Колесова // Памятники литературы Древней Руси: XIII век / Сост. и общ. ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева. – Москва, 1981. – С. 514.

¹²⁰ Розов В. Українські грамоти. – Київ, 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – С. 82–84.

¹²¹ Там само. – С. 19–20.

у літописному описі заснування Холма: “мѣсто красно. и лѣсно на горѣ. вѣбходащоу вкρούгъ его полю”¹²². Описередковано її засвідчує і фраза “чресь поля на горы” зі “Слова о полку Ігоревім”¹²³. Така дихотомія цілком вкладається до ширшої бінарної опозиції “верх – низ”, типової для топонімичного ландшафту Русі¹²⁴. Вона виражала не лише кардинальні відмінності рельєфу, а й маркувала відкритість простору. Так, у моравських, словацьких та малопольських діалектах слово “góra”/“hora” позначало заліснену місцевість, праліс чи гору, порослу лісом¹²⁵. Окрім того, ця дихотомія репрезентувала різні рівні освоєння тих чи інших місцевостей. Зокрема, в поліських говорах зафіксовано цікавий архаїзм, коли поняття “гора” втрачає своє основне значення – “високе місце” – й ним окреслюють ділянки або незручні для обробітку, або вкрай рідко включені до оброблених теренів. Натомість, лексемою “поле” на Поліссі називали місцевості, придатні для ведення землеробства¹²⁶. Отож, дихотомія “поле – гора” має щонайменше три рівні протиставлення: 1) рівнина – підвищення, 2) трав’яниста рослинність – ліс, 3) освоєна земля – пустка.

Виглядає, що безькі поля також були складовою цією дихотомії. З півдня їх від Прикарпаття відрізало горбогірне пасмо Розточчя довжиною близько 180 км і шириною 20 км¹²⁷. Етимологічне походження його назви дослідники виводять від слова “розтока”, мовляв, це вказує на наявність тут вододілу між басейнами Чорного та Балтійського морів¹²⁸. Очевидно, це лише “кабінетна” назва, бо ще Антін Петрушевич, торкаючись питань історичної топографії околиць Львова, вказував, що “мѣстний народъ напротивъ того отсюда начинающіяся горы (Розточчя та Давидівського пасма – В. Л.), идуція къ западу и востоку, съ лѣсами ихъ, называетъ общимъ именемъ Гораевъ, или Гараевъ”¹²⁹. “Горай” як давню назву Розточчя яскраво ілюструють і численні місцеві топоніми, зафіксовані на його теренах: містечка Горай, Білгорай, села Гораєц, потік Гораєц, сіножаті Гораєц, За Гораєм, Під Гораєм, пасовисько Гораєц, підвищення Круглий Горай, Гораєц, Гарай, ліси Гораєц та Горай, Підгарайський Брід та ін.¹³⁰ У XV ст. Княжа гора у

¹²² Ипатьевская летопись. – Стб. 55.

¹²³ Слово о плку Игореві... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bit.ly/2MgsQgE>

¹²⁴ Масенко Л. Т. До питання про опозицію “верх, гора – низ, діл” у давньоруській топонімії // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов’янських мовах / Відп. ред. В. В. Німчук. – Київ, 1986. – С. 83–88.

¹²⁵ Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. – Москва, 1968. – С. 72.

¹²⁶ Выгонная Л. Т. К системному описанию полесских названий земельных угодий // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика) / Отв. ред. В. В. Мартынов, Н. И. Толстой. – Москва, 1968. – С. 119–120; *Ее же*. Полесская земледельческая терминология // Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря / Отв. ред. Н. И. Толстой. – Москва, 1968. – С. 97, 117.

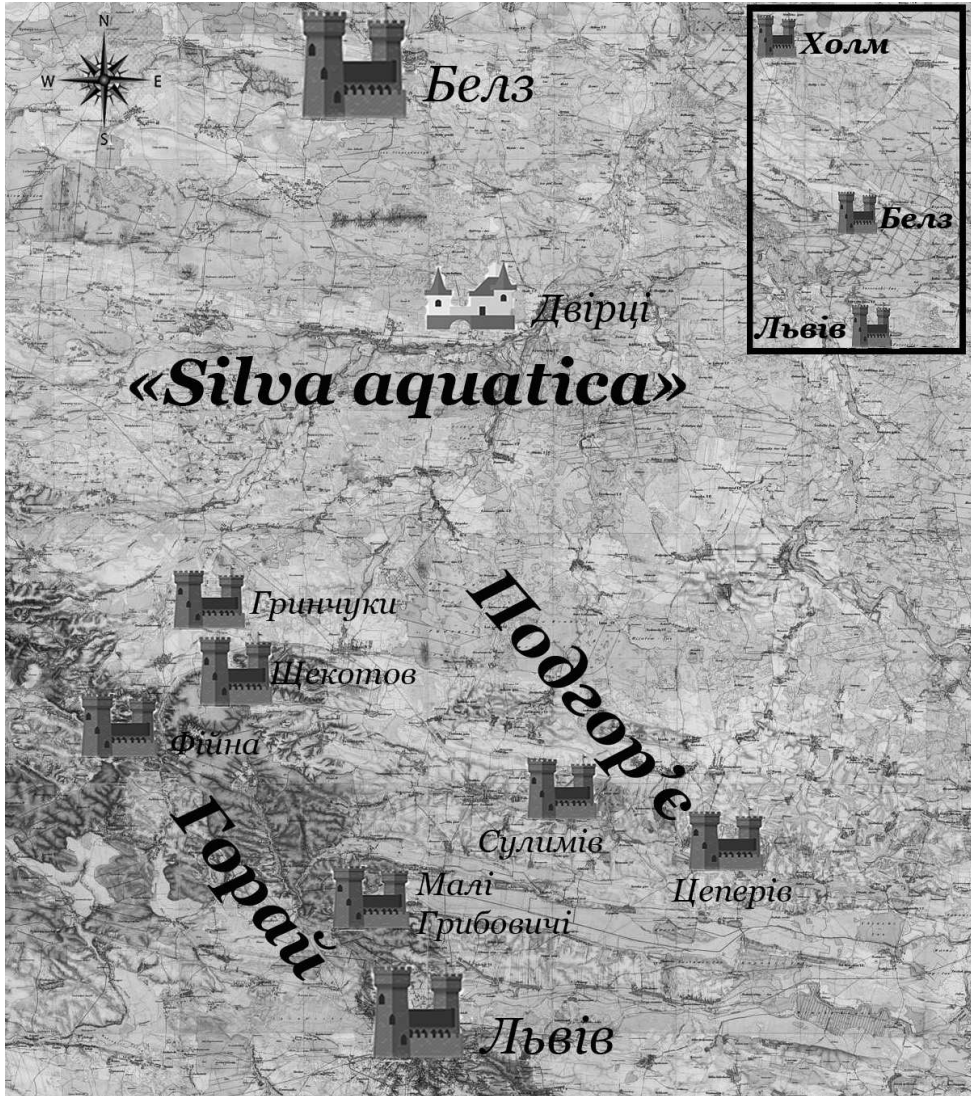
¹²⁷ Reder J. Główne cechy środowiska przyrodniczego Roztocza i ich ewolucja // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy / Pod red. E. Banasiewicz-Szykuły. – Lublin,

2005. – S. 5.

¹²⁸ Haliczzer J. Słownik geograficzny. Pochozdenie i znaczenie nazw geograficznych. – Tarnopol, 1933. – S. 130; *Maruszczak H.* Osobliwości stosunków fizjograficznych Roztocza i ich znaczenie dla działalności człowieka w czasach prahistorycznych i we wczesnym średniowieczu. Aneks 2 // Balcer B., Machnik J., Sitek J. Z pradziejów Roztocza na ziemi zamojskiej. – Kraków, 2002. – S. 207.

¹²⁹ Петрушевичъ А. С. Лингвистическо-исторические исследования о начаткахъ города Львова и окрестностей его. – Львов, 1893. – Вып. 1. – С. 23.

¹³⁰ Goraj // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т. 2. – S. 691–692; *Gorajec* // Ibidem. – S. 692; *Pod Horajem* // Słownik geograficzny... – Warszawa, 1887. – Т. 8. – S. 391; *Кордуба М.* Матеріали до географічного словника Галичини. “Г” // Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника. Відділ Рукописів. – Ф. 61 (Мирон Кордуба). – Арк. 69; *Janeczek A.* Podgoraj... – S. 5 (та ін.).

Поля між Львовом та Белзом у XIII ст. (за топооснову для мапи взято Другу військову зйомку імперії Габсбургів (1861–1864))

Львові також відома за назвою “Горай”¹³¹. Перші два рівні дихотомії “поле – гора” чітко впливають з особливостей рельєфу та флори Малоого Полісся й Розточчя. Що ж до її третього рівня, то, на противагу густозаселеним белзьким полям, Горай був мало не пустою. На його вододільних височинах лише деінде трапляються поселення XI–XIII ст. Лєвова частка з них належить городищам Щекотов, Фійна, Страдч, Телич, Вороблячин, Малі Грибовичі та ін., що контролювали шляхи з Волині на Прикарпаття по розточанських прохідних долинах¹³².

¹³¹ Крип'якевич І. Історичні проходи по Львову. – Львів, 1991. – С. 12.

¹³² Докладніше див.: Ляска В. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у

У XIII–XIV ст. частина белзьких полів, що лежала “під горами”, була відома як По(і)дго(і)р’є. На таку думку нашттовхує один з епізодів війни “за галицьку спадщину” (осінь 1236 р. – весна 1237 р.¹³³) між Михайлом Всеволодовичем та Романовичами. За Іпатіївським списком літопису, місце перебування чернігівського князя описано так: “Михайлови же стоащюу на Подъгораи. хотащюу снати с Кондрагомъ. и жшидающюу Половецъ со Изаславомъ”¹³⁴. Натомість у літописному зводі за Острозьким (Хлебніковським) списком бачимо іншу варіацію написання цього топоніму: “Михайлови (ж)е стоящюу на По(д)горьи”¹³⁵. Те, що північні околиці Львова, справді, іменувалися Подгор’ям, остаточно доводить надання Володислава Опольського на село Печиховсти (1376 р.), де читаємо “liezy ta wiesz na Podgorzu we lwowskim powiethie”¹³⁶. Згаданий під 1392 р.¹³⁷ та 1393 р.¹³⁸ “*districtus Podhorayensis*” дає можливість детальніше окреслити обшари Подгор’я та вказує, що цей регіон мав статус окремої адміністративної одиниці, витоки якої сягають, щонайпізніше, XIII ст.¹³⁹ Достеменно відомо: у 1388 р. король Ягайло надав усю Белзьку землю, втім “*districtus Podhorayensis*”, Земовіту IV¹⁴⁰. Належність Подгор’я до Белзької землі пояснює те, чому літописець поля на північних околицях Львова назвав саме белзькими. Нагадаємо, що Львів як столицю уділу князя Лева Даниловича засновано на пограниччі Галицького, Перемишльського та Белзького князівств. Молоде місто було покликане стерти давні кордони цих уділів й перебрати на себе якнайбільше адміністративно-політичних функцій їх столярних “градів”¹⁴¹. Щоправда, перехід Подгор’я під зверхність белзьких князів датувати складно.

IX–XIII ст. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 87–92. – Рис. 1; Йоґо ж. “Чи Домамири, чи Домажири”: повертаючись до дискусії про літописну печеру 1242 р. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2014. – Вип. 18. – С. 155–156. – Рис 1; Ляска В., Миська Р., Погоральський Я. Городище Фійна I на Розточчі // Львівський археологічний випуск. – Львів, 2016. – Вип. 2. – С. 69–75.

¹³³ Грушевський М. Хронологія... – С. 26.

¹³⁴ Іпатьевская летопись. – Стб. 775.

¹³⁵ Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / Ред. М. Ф. Котляр. – Київ, 2002. – С. 98.

¹³⁶ Janeczek A. Podgoraj... – S. 4.

¹³⁷ Zbiór dokumentów malopolskich. – Warszawa, 1974. – Cz. 6 / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. – Nr 1587.

¹³⁸ Грушевський М. Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т. 63, кн. 8: Праці історично-філософської секції. – № VIII. – С. 9–10.

¹³⁹ Докладніше див.: Ляска В. *Districtus Podhorayensis*... – С. 109–136.

¹⁴⁰ Swieżawski A. “*Districtus Podhorayensis*” a sprawa rzekomego nadania Podola Siemowitowi IV w świetle źródeł // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1968. – Т. 59, zes. 1. – С. 122–123; Gawin E. Między Polską a Zakonem.

Polityka Siemowita IV w latach 1386–1426 // Rocznik Mazowiecki. – Warszawa, 2002. – Т. 14. – С. 11–12. Це надання Володислав II Ягайло підтвердив своєю грамотою шойно 1396 р., згідно з якою до маєностей Земовіта IV належали “*ducatus terras dominia districtus Civitates Castra Oppida videlicet beelsz. llyubaczow Buysszko hrabowyecz hrodlo. Sewlosz. llopaczyn in terra nostra Russie sita cum villis eorum prout ipsa et ipsorum quodlibet in suis metis longe lateque et circumferencialiter ab antiquo limitata sunt et distincta*”: *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, obejmujący bulle papieżów, przywileje królów polskich i książąt mazowieckich, tudzież nadania tak korporacyj jako i osób prywatnych / Wyd. J. T. Lubomirski. – Warszawa, 1863. – Nr CXXV. – S. 118.* Утім, станом на цей час Подгор’є не входило до Белзької землі, Ягайло відібрав його 1393 р., тому в “Мазовецьких артикулах” (1426) сини Земовіта IV вимагали повернути їм “*quandam partem terre Russie vulgariter dictam Podoraye*”: *Articuli Vladislao regi Polonie a ducibus Masoviae traditi a. D. 1426 et 1428 / Wydał dr. W. Kętrzyński // Monumenta Poloniae historica. – Kraków, 1893. – Т. 6. – S. 632.*

¹⁴¹ Книш Я. Заснування Львова. – С. 7–11; Войтович Л. Загадки ранньої історії Львова // Йоґо ж. Галицько-Волинські етюд. – Біла Церква, 2011. – С. 326–336.

Можливо, його потрібно пов'язувати з активною політичною діяльністю Олександра Всеволодовича (1195–1208, 1215–1233) супроти Романовичів¹⁴².

Отож, літописні поля між Львовом та Белзом у XIII ст. безлюдними не були. Навпаки, археологія засвідчує доволі інтенсивні процеси заселення на рівнинах Малого Полісся, які мали сприятливі природні умови для ведення землеробства та тваринництва. Цьому суголосні й писемні джерела, згідно з якими поля активно освоювало тогочасне населення як ниви, пасовиська та сіножаті. Як показує комплексний аналіз джерел, сталий розвиток південних обшарів Белзької землі не був перерваний ані міфічною зміною клімату, ні інвазією монголів. Випадок з белзькими полями вкотре наголошує на необхідності застосування міждисциплінарного підходу при студіях над поселенськими структурами. Недарма, за словами Герберта Янкуна, в царині “історично-генетичних досліджень заселення” історія, археологія та географія “мають діяти пліч-о-пліч”¹⁴³. Літописні місцевості намарно аналізувати через вибірковий аналіз джерел. Їх потрібно розглядати як явище просторового вияву зв'язків між людськими спільнотами та їхнім природним середовищем з максимальним історично-археологічним відображенням. Таке дослідницьке русло неодмінно приведе до того, що “літературні” регіони на кшталт белзьких полів, відомі зі спорадичних писемних згадок, втратять свою віртуальність і набудуть рис реального історичного явища.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

¹⁴² Докладніше див.: *Погоральський Я.* Олександр Белзький і Данило Галицький: брати та суперники // *Король Данило Романович та його місце в українській історії.* Матеріали Міжнародної наукової конференції, Львів, 29–30 листопада 2001 р. – Львів, 2003. – С. 217–224; *Мазур О.*

Взаємини Белзьких князів Всеволодовичів з Романовичами // *Белз і Белзька земля.* – Белз, 2004. – Вип. 1. – С. 78–80.

¹⁴³ *Jankuhn H.* Wprowadzenie do archeologii osadnictwa / Biblioteka Muzealnictwa i ochrony zabytków. Seria B. – Warszawa, 1983. – Т. 74. – S. 17–18.